

О. І. ЛУГОВА, Я. В. БОЙКО

**РОЗМІЩЕННЯ СЕЛЯН-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 60–80-х рр. ХІХ ст.**

Міграція населення, зокрема селянські переселення в дожовтневий період, привертають особливу увагу радянських дослідників соціально-економічної історії, оскільки вони є одним із найважливіших стимуляторів розвитку продуктивних сил¹.

Вказуючи на необхідність ретельного вивчення процесу селянських переселень, В. І. Ленін писав: „...хіба може хоч один економіст... не надавати значення щорічним переселенням... економіст, який бачить своє завдання в тому, щоб вивчати особливості економічного ладу і розвитку Росії... неодмінно повинен поставити питання, як саме впливають переселення в Росії”².

У дослідженнях, головним чином, приділяється увага причинам переселень, чисельності переселенців, напрямам міграції. Значно гірше вивчені питання про те, як влаштовувались переселенці на новому місці, чи вливалися вони в уже існуючі населені пункти, чи створювали нові поселення, сприяючи таким чином зростанню населення в районах колонізації, збільшуючи площу суцільної заселеності краю. Вивчення проблеми селянських переселень саме в такому аспекті дуже актуально, особливо для України, де проводиться робота по створенню „Атласу історії Української РСР”. Особливу увагу дослід-

ників повертає до себе Південна Україна, яка перетворилась в 60-і-першій половині 80-х років XIX ст. в район активної колонізації, що займав провідне місце в імміграційному процесі країни протягом двох пореформених десятиліть. Без відображення процесу переселення селян на Південь, карти економічного розвитку України в другій половині XIX ст. в „Атласі історії Української РСР” будуть далеко не повними. Надзвичайно важливо також зафіксувати на карті адміністративно-територіального поділу України в другій половині XIX ст. виникнення нових населених пунктів, створених переселенцями в 60–80-х роках XIX ст. Автори даної статті аналізують імміграційний рух селянства на Південь України, показують процес заселення її території, створення нових населених пунктів.

Процес селянських Переселень в Росії, в тому числі на Україні, був тісно пов'язаний з розвитком капіталізму в сільському господарстві, який особливо прискорився після реформи 1861 р. Пограбоване поміщиками відносно надлишкове сільське населення, не знаходячи заробітків в центрі країни, змушено було переселятися на її окраїни, де розвиток капіталізму йшов значно інтенсивніше.

Колонізація південно-українського району була викликана наявністю величезних нерозораних приватновласницьких і державних земель, придатних для заселення та землеробського освоєння, величезним попитом на робочі руки в поміщицьких економіях і господарствах і підприємців-орендаторів, а також високою заробітною платою, порівняно низькими орендними і покупними цінами.

Поміщики-латифундісти південно-українських губерній, які зосередили в своїх руках 8,8 млн дес. землі³, в умовах малозаселеності краю відчували гостру потребу в робочих руках, „від нестачі котрих гинуло до 30 % очікуваного збору” пшениці. Новоросія щорічно втрачала 75 млн пуд. хліба на 45 млн крб. сріблом⁴. З придатних для землеробства земель оброблялась тільки їх 1/6 частина⁵.

На з'їздах землевласників питання про сільськогосподарських робітників постійно перебувало в центрі уваги і було „одним із найпекучіших га півдні Росії”⁶. Місцеві власті постійно клопоталися перед урядом про переселення селянства малоземельних губерній на південь України⁷, але з цього приводу уряд мав свою думку. Він боявся „шкідливої рухливості” населення⁸, і тому часто позбавляв селян права на переселення. Уряд побоювався, що селянство масами рине на окраїни і поміщики центральних районів залишаться без робочої сили⁹. Але заборона на офіційні переселення викликала хвилю самовільних, зупинити які було неможливо навіть „фіскальними та поліцейськими” засобами, до яких неодноразово зверталось самодержавство¹⁰.

Потік переселенців рухався із Воронізької, калузької, Курської, Орловської, Тамбовської, Рязанської губерній. Крім того, в переселеннях приймало активну участь селянство Правобережної та Лівобережної України, Білорусії, Лівонської та Естляндської губерній.

Найбільшу кількість переселенців до Південної України у 60–80-х роках давали Лівобережний та Правобережний райони, друге місце в цьому процесі займав центрально-чорноземний район, третє – західний і прибалтійський¹¹.

Міграції здійснювалися двома шляхами : офіційно і самовільно. Перший був більш сприятливим для переселенців, оскільки під час

переселення селянам – переселенцям виділяли казенні землі, за які вони сплачували оброк казні.

В Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях у 1862 р. переселенцям казною було виділено 312 тис. дес. землі¹², а з 1868 по 1881 р. додатково відведено ще 661 744 дес, на яких передбачалось поселити 52 747 селян¹³.

У 1861–1886 рр. південно-українськими губерніями за даними звітів губернаторів було прийнято 163,5 тис. переселенців¹⁴. Проте без перебільшення можна сказати, що їх чисельність досягла 200 тис. чоловік. Другим шляхом було самовільне переселення, в якому “панувало народностихійне начало”¹⁵. Часто йому передувало землеробський характер тимчасових сільськогосподарських робіт.

Одразу після реформи 1861 р. Південна Україна стала головним районом притоку робочої сили. В 70–80-х роках в Катеринославську губернію щорічно приходило 107 695 сільськогосподарських робітників, в Таврійську – 268 445, в Херсонську – 514 843. Разом у землеробському відході на Південь України щорічно брало участь 890 983 чоловіка¹⁶.

Прибувши спочатку на сезонні сільськогосподарські роботи, селяни робили відповідні висновки і наступного разу під приводом відхожих землеробських промислів, таємно переселялись в ту чи іншу південно-українську губернію¹⁷. Землеробський відхожий промисел служив, таким чином, перехідним етапом до переселень¹⁸. Здійснювались самовільні, переселення таким чином: замість звільнення із общини оформлення документів, селяни брали паспорти начебто для тимчасового відходу на заробітки, продавали своє майно і худобу, щоб добути кошти для далекої дороги, потім збирались в заздалегідь умовлених місцях в партії від 10 до 50 возів і під покривом ночі розпочинали свій шлях. Селяни переселялись також і окремими сім'ями¹⁹.

Самовільні переселення довгий час ніде не фіксувались. Правда, у звітах губернаторів є рубрика „бродяги, збігли і без письмових видів”, яка вказує чисельність самовільних переселенців, які не встигли влаштуватися на півдні, були виявлені поліцією і вислані назад у свої губернії. За період з 1861 р. по 1870 р. було виявлено і вислано назад понад 17 тис. чоловік²⁰. Це була незначна частина тієї маси переселенців, що осідала в південно-українських губерніях. Що ж стосується визначення загальної чисельності самовільних переселенців у 60–80-х роках, то тут доводиться задовольнятися приблизними спостереженнями сучасників²¹, бо відомості про заселення різних районів Росії не збиралися в централізованому порядку²². Все це створює значні труднощі у вивченні поставленого питання. Однак ми спробуємо використовуючи матеріали місцевих та центральних статистичних закладів, показати кількість самовільних переселенців та їх розміщення на території Південної України.

Переселенці, що приходили сюди самовільно, селились на державних, приватновласницьких²³, а також „зайвих” землях, які належали сільським общинам. Самовільне заселення державних земель проходило, як правило, з дозволу підприємців-орендарів, що орендували у казни великі казенно-оброчні ділянки землі. Відчуваючи гостру потребу в постійній робочій силі, вони таємно здавали переселенцям частину орендованої землі в суборенду на довгий час²⁴. За відомостями 1881 р. в Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях.

виявилось, що „значна кількість казенно-оброчних статей, які вважалися до цього часу не заселеними, в дійсності заселені”²⁵.

Часткова державна перевірка казенних земель показала, що в Катеринославській губернії на них існувало 16 поселень, в яких нараховувалось 288 дворів, в Херсонській – поселення розміщувалися на 19 казенних ділянках. В кожному такому поселенні знаходилося до 40 дворів самовільних переселенців, які платили оброк підприємцям-орендарям. Значна кількість селян жила на цих землях протягом декількох років²⁶.

Переселенці селились також по вільних землях сільських общин. За неповними даними, зібраними в 1862 р., в трьох південно-українських губерніях у сільських общинах нараховувалось 560 тис. дес. зайвої землі²⁷. Общини, що мали значну кількість незайнятих під посівами площ „охоче приймали переселенці”, які за користування наділами платили подесьятинну плату.

Але найбільш масовими були пубреселення селян на землі поміщиків, що зосередили в своїх руках 53,5 % всієї землі²⁸. Тут правильно зазначив Ю. Я. Янсон : „переселення на землі поміщиків мали незрівнянно більші розміри, ніж переселення на землі казенні”²⁹. Переселення на поміщицькі землі дало можливість „улаштувати осілість негайно” без всяких документів³⁰.

Результатом активної колонізації Півдня 60–80-х років XIX ст. було повсюдне збільшення чисельності сільського населення. В одному із статистичних джерел з цього приводу писалось, що виникнення поселень і збільшення їх у розмірах відбувається майже виключно за рахунок переселенців³¹. В Херсонській губернії сільського населення за земською статистикою становив 65 % і значно перевищував середній приріст сільського населення в країні (34,7 %) ³². Але найбільш інтенсивно збільшувалось сільське населення в Таврійській губернії, де за даними повітових подвірних переписів середній приріст чоловічого населення з 1858 по 1878 р. становив 96,3 %³³.

В подвірних переписах, проведених у 80-х роках в південно-українських губерніях, самовільні переселенці фігурували під рубрикою „сторонні, проживаючі в межах селянської осілості”. За неповними даними тільки в чотирьох повітах Катеринославської губернії проживало 52 887 таких поселенців, вихідців „із різних губерній Росії”³⁴. В Таврійській губернії – близько 48 932 чоловік³⁵ і в Херсонській по двох повітах – 55 258³⁶. Всього ж у трьох губерніях проживало 157 077 не приписаних до сільських общин самовільних переселенців.

Але повітові переписи зафіксували „прийшле” населення тільки в 13 і 23 повітів. Тому дійсна кількість самовільних переселенців була вдвоє більшою, тобто досягла 300 тис. чоловік. Ця цифра підтверджується даними центрального статистичного комітету, за якими різниця між приписним населенням і населенням, яке в дійсності проживало в „межах волосної території”, становила 337 396 чоловік³⁷. Ця група селян якраз і являла собою самовільних переселенців.

Підводячи підсумки, можна з впевненістю сказати, що Південна Україна протягом двох пореформених десятиріч прийняла приблизно півмільйона селян-переселенців, 200 тис. чоловік – офіційно з дозволу уряду і 300 тис. – самовільних переселенців. З цього часу край вважа-

ється фактично заселеним³⁸ і вже з другої половини 80-х років його жителі починають виїжджати на Північний Кавказ і в Сибір³⁹.

Переселенцями у південно-українських губерніях в 60–80-х роках було засновано значну кількість нових населених пунктів. Аналізуючи повітові земські матеріали Херсонської губернії, ми виявили, що на території Одеського повіту з 1859 по 1882 р. виникло 15 нових поселень а з селищами на міських землях – 191⁴⁰, в Ананьївському повіті – 305 в Тираспольському – 146 населених пунктів, з хуторами на міських землях – 213. З них в 60-і роки з'явилося 55 % поселень, в 70-і – 32 % і першій половині 80-х років 13 %, що свідчило про поступовий спад переселенського руху. На території Херсонського повіту за цей же період виникло 40 поселень⁴¹. Отже, тільки в чотирьох повітах Херсонської губернії в 60–80-х роках було засновано 641 поселення. В Тираспольському повіті найбільшими були Ново-Олександрівка, Черниця, Красногірка, Слов'яно-Сербка і Ново-Суклея, в Одеському – села Комісарівка, Біляївка, Троїцьке, Граденці.

Із складу переселенців в Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії виникли у 80-х роках с. Новосвітловське з хуторами Білим і Лисим, хутори – Боровщан, Григоріївський, Новокиївський Поповка, Нововведенський⁴². В Маріупольському повіті переселенцями були засновані хутори Сторожевий і Волонтеровський та 42 інших поселення⁴³.

В Мелітопольському повіті Таврійської губернії в 60-х рр. були засновані села Зелене, Катеринівка, Костянтинівка, Ново-Богданівка, Ново-Петрівка, Конотопка, Ново-Попівка, Шотовка, Гюнівка, Дем'янівка, Верхні Торгаї, Григорівка, Миколаївка, в 80-х роках села Лозанівка; Ново-Василівка, Ново-Павлівка, Ново-Полтавка, Семенівка, Вознесенка, Тихонівка, в Ново-Олексіївській волості із 11 селищ 9 виникло з 1860 по 1863 р. і одне в 1872 р.⁴⁴ В Дніпровському повіті в 60-і роки – села Ново-Миколаївка, Каїри, Іванівка, Олександрівка, Строганівка, Першо-Костянтинівка, Друго-Костянтинівка, в 70-х роках села Мала Андронівка і Велика Андронівка⁴⁵.

Джерелом, яке доповнює відомості дореволюційної статистики, є багатотомна Історія міст і сіл УРСР. Згідно з цим виданням навіть в наш час на території Південної України існує понад 155 населених пунктів – центрів сільських Рад, які були засновані в період активної міграції в 60–80-х роках ХІХ ст.⁴⁶ Зокрема, в Херсонській області існує 34 таких населених пункти. Найбільш визначні серед них – у Генічеському районі – села Новодмитрівка, Озеряни, Павлівка, Стрількове (Чокрак); у Каланчацькому районі – села Новокиївка, Привілля, Роздольне (Дофіно); у Чаплинському районі – села Григорівка, Преображенка. В Кримській області зафіксовано 28 населених пунктів, серед яких виділяються в Білогірському районі села Лобаново, Новожиловка, Вишенне, у Ленінському районі – села Астанине, Мар'ївка, Чистопілля, у Сакському районі – села Виноградове, Воробйове, Крайне. В Запорізькій області існує 25 населених пунктів, заснованих в 60–80-х роках ХІХ ст., з них у Бердянському районі – Новопетрівка, Дмитрівна, Новотроїцьке; у Мелітопольському районі – села Вознесенка, Новобогданівка; у Приазовському – села Приазовське, Володимирівка, Воскресенка, Олександрівка, Новокостянтинівка. В Миколаївській області – 25 населених пунктів, найбільшими у Братському районі є села Крива Пустош, Ново-

костянтинівка, Новоолександрівка; села Воронцовка, Димівське, Сухий Еланець (Причепівка Новоодеського району). В Одеській області – 19 населених пунктів. Найбільш відомі села – Вознесенка, Вознесенка Друга, Міняйлівка, Тарутинського району; села Миколаївка, Новоандріївка, Осиповка Ширяївського району. В Дніпропетровській області – 16 населених пунктів. Серед них – найбільші – села Кірове (Чистопіль), Лошкарівка Нікопольського району; села Новоселівка, Олександрівка Широківського району. В Кіровоградській – 15 населених пунктів. Найвизначніші – Новоєгорівка (Гусарка), Новомиколаївка, Приют Новоукраїнського району. В Донецькій області – 13 населених пунктів, найбільші села – Новогригорівка, Октябрьське (Стретенка) Волноваського району; с. Віролюбівка Костянтинівського району.

Переселення селян на Південь України у 60–80-х роках XIX ст. відіграло величезну роль в соціально-економічному розвитку краю, прискоривши тим самим формування капіталістичних відносин у сільському господарстві. Воно сприяло появі на географічній карті Півдня України цілої мережі нових населених пунктів та внесло великі зміни в етнічний склад населення.

¹ Некоторые проблемы истории крестьянства СССР дооктябрьского периода // История СССР. – № 3. – 1979. – С. 50; Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX века // Там же. – 1984. – № 4. – С. 51; Якименко М. А. Миграция украинского селянства (1861–1905 гг.) // Укр. іст. журн. – 1982. – № 9. – С. 67.

² Ленін В. І. Некритична критика // Повне збір. творів. – Т. 3. – С. 594.

³ Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России: – Спб., 1885. – Вып. 8. – С. 2, 36; 70–71.

⁴ Гомилевский В. К рабочему вопросу в Новороссии // Зап. Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1883. – Отд. 2. – С. 452.

⁵ Державний архів Одеської області. – Ф. 147, оп. 1, спр. 28-а. – Арк. 8.

⁶ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1889. – Т. 2. – С. 186.

⁷ Боровский М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. – Одесса, 1878. – С. 67.

⁸ Кауфман А. А. Переселение и колонизация. – Спб., 1905. – С. 18.

⁹ Ленский И. Самовольные переселенцы и переселенческое законодательство // Вопросы колонизации. – Спб., 1914. – № 14. – С. 107.

¹⁰ Васильченко А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. – Спб., 1876. – Т. 2. – С. 975.

¹¹ Центральний державний історичний архів СРСР. – Ф. 391, Оп. 1, спр. 4. – Арк. 25; ф. 1281, оп. 6, спр. 38. – Арк. 8. – (Далі : ЦДІА СРСР).

¹² Там же. – Ф. 391, оп. 1, спр. 4. – Арк. 7.

¹³ Там же. – Арк. 27–29.

¹⁴ Кількість переселенців, що приводиться, одержана в результаті аналізу та обробки 92-х губернських звітів та повітових земських матеріалів Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній.

¹⁵ Покшишевский В. В. Заселение Сибири. – Иркутск, 1951. – С. 51.

¹⁶ Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – С. 116.

¹⁷ Чаславский В. И. Земледельческие отхожие промыслы в связи с переселением крестьян // Сб. государственных знаний. – Спб., 1875. – Т. 2. – С. 198; Риттих А. Ф. Переселення. – Харьков, 1882. – С. 49.

¹⁸ Карцев Е. Е. Экономические этюды. Отхожие промыслы // Наблюдатель. – Спб., 1882. – №3. – С. 166.

¹⁹ ЦДІА СРСР. – Ф. 391, оп. 1, спр. 4. – Арк. 205зв.

²⁰ Кількість самовільних переселенців, що приводиться, одержана нами в резуль-

таті аналізу та обробки губернаторських звітів Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній.

- ²¹ Дружинин Н. М. Русская деревня в переломе 1861–1880 гг. – М., 1978. – С. 183.
- ²² Брук С. И., Кабузан В. М. Назв. праця. – С. 51.
- ²³ ЦДІА СРСР. – Ф. 391, оп. 1, спр. 4. – Арк. 20 зв.
- ²⁴ Васильчиков А. И. Указ. соч. – С. 640.
- ²⁵ ЦДІА СРСР. – Ф. 391, оп. 1, спр. 4. – Арк. 20 зв.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Там же. – Ф. 385, оп. 2, спр. 2012. – Арк. 15 зв.; Памятная книжка Таврической губернии. – Симферополь, 1889. – Отд. 3. – С. 114.
- ²⁸ Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. – Спб., 1885. – Вып. 8. – Табл. – С. 2, 36; Там же. – Сводная табл. – С. 70–71.
- ²⁹ Янсон Ю. Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – Спб., 1881. – Прилож. № С. 61.
- ³⁰ Уманец О. М. Колонизация свободных земель России. – Спб., 1884. – С. 174–175.
- ³¹ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1888. – Т. 4. – С. 12.
- ³² Фортунатов А. О. К статистике русского сельского населения // Юрид. вест. – М., 1887. – Т. 24. – С. 482–483.
- ³³ Благовещенский Н. А. Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям. – М., 1893. – Т. 1. – С. 100–101.
- ³⁴ Підрахунки зроблені на основі матеріалів : Сб. стат. сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1884. – Т. 1. – С. 73–74, Екатеринослав, 1886. – Т. 2. – С. 58; Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1887. – Вып. 2. – С. 324; *Славицкие* З. М. и Н. А. Земские подворные переписи 1880–1913. Поуездные итоги. – М., 1926. – С. 52–53.
- ³⁵ Підрахунки зроблені на основі матеріалів : Сб. стат. сведений по Таврической губернии. – М., 1887. – Т. 1. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 21; Стат. табл. о хозяйственном положении селений Мелитопольского, Симферопольского, Бердянского, Феодосийского, Ялтинского и Керчь-Еникальского градоначальства. – Симферополь, 1885–1887 гг.
- ³⁶ Благовещенский Н. А. Указ. соч. – С. 100–101.
- ³⁷ Волости и важнейшие селения Европейской России. – Спб., 1886. – Выл. 8. – С. 2–19, 48–51, 62–81.
- ³⁸ ЦДІА СРСР. – Ф. 1291, оп. 53, спр. 4. – Арк. 21; Кримський облдержархів, – Ф. 26, оп. 2, спр. 1540. – Арк. 22; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1890. – Т. 6. – С. 165.
- ³⁹ ЦДІА СРСР. – Ф. 1263, оп. 1, спр. 4672. – Арк. 851; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1889. – Т. 4. – С. 70; Брук С. И., Кабузан В. М. Указ. соч. – С. 53.
- ⁴⁰ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1883. – Т. 1. – С. 26, 31.
- ⁴¹ Там же. – Т. 4. – С. 55.
- ⁴² Сб. стат. сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – Вып. 3. – С. 298.
- ⁴³ Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1887. – Вып. 2. – С. 146–147, 132–133.
- ⁴⁴ Стат. табл. Бердянского уезда. – Симферополь, 1887. – Прил. к табл. – С. 13, 15, 28, 41–42.
- ⁴⁵ Стат. табл.... Днепровского уезда. – Симферополь, 1886. – Прил. к табл. – С. 24, 27, 51.
- ⁴⁶ Підрахунки зроблені авторами на основі : історія міст і сіл УРСР.